

**ТОШКЕНТ ИРИГАЦИЯ ВА ҚИШЛОҚ ХҮЖАЛИГИНИ
МЕХАНИЗАЦИЯЛАШ МУХАНДИСТЛАР ИНСТИТУТИ**

**ПЕДАГОГИКА ПСИХОЛОГИЯ ВА ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ
КАФЕДРАСИ**

Фан: Касбийп сихология

Кафедра: ППваЎМ кафедраси

РЕФЕРАТ

**Мавзуси: КАСБ-ХУНАР ЭГАЛЛАШНИНГ
ИЖТИМОЙ-ТАРИХИЙ ВА МЕТОДОЛОГИК
МУАММОЛАРИ**

Бажарди:

**ГМ (касбий таълим)
йўналиши 216-гурух
Отахонова Моҳим**

Қабул қилди:

Раупова Ш.А.

ТОШКЕНТ - 2018

КАСБ-ХУНАР ЭГАЛЛАШНИНГ ИЖТИМОЙ-ТАРИХИЙ ВА МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАРИ

Режа:

1. Ёшларни касб танлашга йўналтириш ижтимоий воқелик сифатида
2. Буюк аждодларимиз касб - ҳунар тўғрисида
3. Касб психологиясининг тадқиқот методлари

Ёшларни касб танлашга йўналтириш ижтимоий воқелик сифатида

Республикамиз аҳолисининг аксарияти агар хўжалик соҳаси билан шуғулланаётганлиги туфайли унинг тармокдарига оид мутахассисларни тайёрлаш учун касбнинг психологик хусусиятлари, меҳнат кўникмалари ва малакалари билан бўлғуси ихтисос эгаларини куроллантириш муҳим ижтимоий вазифалардан биридир. Бўлғуси агрономни касбий тайёрлаш, касб- ҳунар олдига кўйиладиган талабларга мутаносиб инсонлар қилиб шакллантириш давлат аҳамиятига молик муаммо бўлиб ҳисобланада. Ўзбекистоннинг иссиқ иқлим шароитининг биологик-тиббий жиҳатлари бирмунча ўрганилганлигига қарамай, уларнинг механизмлари, акселерация ҳодисаси, қишлоқ аҳолисининг жисмоний ривожланиши, меҳнаткашларнинг иссиқ шароитга мослашишлари, меҳнатни ташкил қилишининг оқилона йўллари, меҳнат унумдорлигини оширишнинг самарали усуслари, экологиянинг ўзгаришига ўхшаш муаммолар қарийб ўрганилмаган.

Куйидаги мавзулар юқоридаги муаммоларнш аксариятига жавоб беришга хизмат қиласди. Инсон-табиат муносабатини ўзида акс эттиради, шахс омили ва унинг ҳозирги даврда ишлаб чиқаришда ҳисобга олиш меҳнат самарадорлигини ошириш, касб маҳоратини такомиллаштириш учун негиз бўлиб ҳисобланади. Касб- ҳунар моҳиятини очиб берувчи профессиограмма, профессиография, психограмма асосида қишлоқ хўжалик мутахассисларини тайёрлаш учун аграр олий ўқув юртларини интилмоқлари лозим. Зоро, юксак технологияни бошқаришга лаёқатли, ижодий, мустақил фикрловчи, шахслараро муносабатларни ташкил қилишга ўқувли мутахассислар етиширишга эришилса, эзгу ниятлар ижтимоий ҳаётда қарор топган бўлар эди.

Ижтимоий тараққиётни рўёбга чиқариш учун мамлакатда юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш ва уларни жаҳон стандартлари даражасига кўтармоқ лозим, фан ва техниканинг бугунги кун тараққиётiga жавоб бериш учун кенг савияли, билимдон, ўз касбининг фидоий кишисини камол топтириш орқали давлатимизда бозор иқтисодиётiga бардош берадиган рақобатбардош маҳсулотлар яратувчи касб эгаларини шакллантириш жоиз. Токи улар давр талабларш оғишмай жавоб берадиган, қизиқиши кенг, малакаси мустаҳкам, хотираси барқарор, фикр юритиши пухта, изланувчан, меҳнатсевар, вататпарвар, иймон-эътиқодли инсонлар

бўлиб вояга етишсин.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ўрта мактаб ўқувчиларининг ҳаммаси касб танлашга келганда оқилона ва тўғри йўл тутади, деб бўлмайди, албатта. Улардан бальзилари таваккаллигига иш тутсалар, айримлари ота она касбини танлайдилар ёки қўзга ташланиб турган яққол намуналарга тақлид қиласидилар, гоҳо севимли кишилари изидан боришни мўлжаллайдилар.

Кўпчилик ўқувчилар таълим жараёнида фан асосларини эгаллаб, муайян тасаввур ҳосил қиласидилар, ўзлари ёқтирган касб-хунарлар ҳақида ўйлайдилар.

Мактаб ўқувчиларининг майллари, ҳаваслари, интилишлари, хоҳишли, мотивлари, эзгу-ниятлари хусусан касбкорга бўлган қизиқишилари, мотивлари, эҳтиёжлари туғилиши психология фанининг шахс муаммоси билан узвий боғлиқдир. Шахс психологиясини ўрганиш ўқувчиларни касб танлашга йўллаш демакдир. Ўқувчиларнинг идивидуал типологик хусусиятлари, ёши ва жинсини хисобга олган ҳолда уларнинг ҳар бирини оқилона касбга йўллаш шахс психологиясининг муҳим вазифаларидан биридир. Бозор иқтисодиётiga асосланган жамият қуриш тўғрисидаги хужжатларда ўқувчиларни мустақил касб танлашга (ўз имкониятларини ўзи баҳолаш орқали) ўргатиш жуда муҳим ва зарур вазифа эканлиги таъкидланади. Шунга кўра психолог олимлар, мсгодистлар, ташхис Маркази ходимлари кенг жамоатчилик билан биргаликда касбга доир билимларни кенг ташвиқот қилишилари, касб-кор танлашга оид йўл-йўриқлари ва методлар ишлаб чиқишилари, касб танлаш маслаҳатлари расмий шахобчалари кенгайтирилиши, профессиограмма, профессиография, психограммалар кўлами орттирилиши лозим. Бу борада Республика ташхис марказининг 2003 йил маълумотлари жуда қизиқарли ва баъзан мунозаралидир. Буларни қўйидаги рақамларда ҳам кўриш мумкин: Республика бўйича 9-синфларни битирган ўқувчиларнинг 8,00 %га саноат йўналишларига йўлланма берилган бўлса, уларнинг атиги 3% ўқишига жойлашган. Соғлиқни сақлаш соҳаларига эса 12,60% йўлланма берилган бўлса, амалда уларнинг 4,80 % ўқишига кирган. Маориф соҳаларига эса 9,60 % йўлланма берилган бўлиб, уларнинг 4,00%гина ўқишига жойлашганлар (Мактаб ва ҳаёт журналига илова 2003 йил, 24-39 бетлар).

Касб танлаш фаолиятини оқилона ташкил этиш учун мамлакатимиз қайси соҳа мутахассисларига муҳтоҷлигини назарда тутиш ва шунга яраша мактаб ўқувчиларини уларнинг майли, интилиши, қизиқиши, имконияти, ақлий ва жисмоний қобилияtlарига қараб, ҳамда у ёки бу касбга яроқлилигини аниқлаб, сўнг касбга йўллаш керак.

Ҳозирги даврда халқ таълими бўлнимларида, ишлаб чиқаришда, аҳолини иш билан таъминлаш муассасаларида, коллежлар ва Олий Ўқув Юртларида ёшларга касб танлаш йўлиникўрсатадитан маҳсус касб-хунар кабинетлари ташкил этилган. Бу борада Республика ташхис марказининг, ҳамда жойлардаги унинг бўлнимларининг фаолияти ибратлидир. Бундан

ташқари малакали психологлар ва педагоглар (шу жумладан маҳалла тарбиячиси), мураббийлар, мухандислар ва техниклар ҳар бир касб-хунарнинг ўзига хос томонлари ҳақида малакавий маслаҳатлар ташкил қилишади.

Лекин ёшларнинг касб-хунар танлаши асосан ўрта мактабдан бошланади, шунга кўра ўқувчилик кичик жамоаси билан психологлар олдида турли ёшдал жинсдаги мактаб ўқувчиларини касбга қизиқтириш, меҳнат қобилияtlарини ривожлантириш, ички имкониятларини ишга солиш (ўзини-ўзи намоён этиш) каби мұхим вазифа турибди. Психологлар, бундан ташқари, ўқувчиларнинг ақл идроки, қобилияtlарини ҳамда муайян касбга яроқлилик даражасини аниқлаш методлари, усуллари, технологияси, ақллари мезонлари ва таркибий қисмларини ишлаб чиқишлиари шунингдек, бу соҳада илмий-тадқиқот ишлари олиб боришилари зарур.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки психология фани ўқувчиларнинг касб-хунар танлашига ёрдам берадиган, йўл-йўриқлар ва тавсиялар, мукаммал қўлланмалар, аксарият касб-хунарнинг профессиограммасини ҳали тўлиқ ишлаб чиқкан эмас. Лекин шахс психологиясига оид амалий ва назарий материаллар етарли миқдорда яратилган. Шахс психологияси масалаларини ёритиш, яъни шахснинг билиш қобилияtlари, ақл-идроки, ақл-заковати, индивидуал типологик хусусияtlари, руҳий ҳолатларини аниқлаш йўли билан унинг нималарга қодир, қандай касб-хунарга яроқлиги тўғрисида аниқ фикр билдириш муайян тавсиялар бериш мумкин.

Кейинги йилларда ўtkazilgan кузатишлар Республикаизда ёшларни касбга йўллаш соҳасида талай камчиликлар борлигини кўrsatdi. Буни биз вилоятлар кесимида ҳамда Республика бўйича 9 синф битирувчиларига соҳалар бўйича тавсияномалар беришда кўrдик.

Дарҳақиқат, мактабда ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш ва психологик-педагогик ташхис ишларини амалга оширишдаги дастлабки қадамлар бошланди. Ўйлаймизки, ана шу дастлабки қадам мактабларда касб-хунарга йўналтириш ишларини олиб борувчи мутахассис ҳамда ўқувчиларни касб-хунарга қизиқиши, мойиллиги ва лаёқатини аниқлаш билан шуғулланадиган мактаб амалиётчи психологи штатларни ташкил этишдан иборат бўлиши лозим. Чунки, бу мутахассисларсиз мактабда мазкур ишлар ҳақида гапириш ҳам мумкин эмас. Мактабда олиб борилаётган касб-хунарга йўналтириш ва психологик-педагогик ташхис ишларининг самараси бевосита шу икки мутахассиснинг олиб бораётган ишларининг кўлами, уларнинг савияси ва малака кўrsatkiчи ҳамда фаолиятининг аниқлигига қўп жиҳатдан боғлиқ бўлишилиги барчамизга аёндир.

Оммавий касбларга бағишланган ўқув-услубий адабиётлар ва касб-хунар тўғрисидаги кинофильмлар, справочниклар камлиги, психологик-диагностик тадқиқотлар ўtkaziшга ёрдам берадиган замонавий аппарат ва асбоблар билан таъминлаш яхши йўлга қўйилмаганлиги, шахснинг муайян касбга яроқлилигини аниқлаш борасида илмий-тадқиқот ишлари етарлича

олиб борилмаётганлиги шундай камчиликлар жумласига киради.

Ўқувчиларни мустакил меҳнат фаолиятига пухта тайёрлаш ва уларнинг касб-хунарини ўз қобилиятларига яраша тўғри танлашларига эришиш учун мактаб ўқитувчиларининг педагогик маҳорати, билим савияси, дидактик (шунингдек, академик, ташкилотчилик, перцептив ва ҳ.к.) қобилияtlари юксак бўлиши, фан асосларини турмуш билан боғлаб ўрганилиши, тўгарак ва қўшимча, ёрдамчи курслар оқилона уюштирилиши, мактабларда касб-хунар тўғрисида маъruzалар ўқилиши, сұхбатлар, мунозаралар ўтказилиши, саёҳатлар, учрашувлар, касб-хунар фотокўргазмалари ташкил қилишлари зарур.

Илк ўспиринлар ва катта ўсмирларнинг касб танлаши катта ҳаётий аҳамиятга эга бўлган ҳам шахсий, ҳам ижтимоий муаммо бўлганлигидан бу жараёнда ота-оналар, жамоатчилик ва турли касб усталари ҳам фаол қатнашишлари керак, чунки ёшлар кўп ҳолларда катталарнинг маслаҳатлари ва тависияларини ҳисобга олган ҳолда қатъий бир фикрга, қарорга келишлари мумкин.

Шуни ҳам айтиб ўтиш ўринлики, мактаб ўқувчилари касб танлаш борасидаги ўз қарорларини, кўпинча, ҳар томонлама далиллаб бера олмайдилар, бироқ уларнинг кўпчилиги бу масалага онгли равишда ёндашишга интиладилар.

Мактабдаги қасб-хунарга йўналтириш ишларининг самарали бўлишини

мактабнинг қасб-хунарга йўналтириш хонасисиз тасавур қилиб бўлмайди. Мактабнинг қасб-хунарга йўналтириш хонаси «Ўқувчиларни Низом» асосида ташкил этилади ва I жиҳозланади. Мазкур низомда мактаб қасб-хунарга йўналтириш хонасининг вазифалари, унда ўтказиладиган тадбирлар, стенд ва унда маълумотлар бўлишлиги ҳақида айтиб ўтилган. Мактабнинг қасб-хунарга йўналтирувчи мутахассиси мазкур хонанинг мудири ҳисобланади.

Мактаб қасб-хунарга йўналтирувчи мутахассисининг асосий вазифаси ўқувчиларни қасб-хунарга йўналтиришни таъминловчи барча маълумотлар банкини яратишдан иборат. Бу мақсадда қасб-хунарга йўналтирувчи мутахассис туман (шахар) ташхис Марказидан олган қасбий ахборотлар, қасблар рўйхати, таснифи, ҳудудий қасблар рўйхати, қасбларга бўлган эҳтиёж ва бошқа қасбий ташхис методикалари, тавсия йўриқномалардан фойдаланилади. Мактаб қасб-хунарга йўналтирувчи мутахассиси томонидан ўқувчиларни қасбий қизиқишлигини ривожлантириш, қасблар ҳақидаги маълумотларни тўлиқроқ англаштириш, мактабда илғор қасб эгалари, қасб фахрийлари, қасб сулолалари билан учрашувлар, давра сұхбатлари, кечалар ва маъruzалар ташкил этилса мақсадга мувофиқ бўлади. Ушбу тадбирлар ўқувчининг шу қасбга бўлган

қизиқишини янада қатъийлашишини вужудга келтиради.

Буюк аждодларимиз касб - ҳунар тўғрисида.

Касб-ҳунар эгалари қадимдан эъзозланиб келинган. Бизнинг давлатимизда уларга нисбатан хурмат-эҳтиром ўзлигимизни англаш туфайли янада жамиятимизда билимдон, мустақил фикрловчи, юқори малакали, маънавиятли, моҳир касб эгалари тобора кўпроқ талаб қилинмоқда. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати Қарор ва Низомларида мутахассис кадрлар тайёрлаш масаласига катта аҳамият берилмоқда ва улар ҳақида алоҳида ғамхўрлик қилинмоқда. Шу билан бирга, тор соҳадаги касбдан астасекин кенг қамровли универсал касбга ўтиш муаммоси, ғояси илгари сурйлмоқда. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да кўрсатиб ўтилганидек, меҳнат ва касбий тайёргарлик сифатини янада яхшилаш, узлуксиз таълимнинг фаол методларини кўллаш, янги педагогик технологияни амалиётга тадбиқ этиш, таълим ва тарбия бирлиги тамойилини событқадамлик билан амалга ошириш лозим.

Шарқ мутафаккирлари таълимотида ўғил ва кизларга таълим ва тарбия бериш, уларга касб-ҳунар ўргатиш ғояси муҳим ўрин эгаллайди. Қадимий анъаналаримизга биноан ҳунарманд ва касб, меъмор ва наққош, дехқон ва чорвадор, тўкувчи ва нонвой устоз-шогирд муносабатларини амалга ошириб келмоқдалар. Доно ҳалқимиз «Устозидан ўзмаган шогирд - шогирд эмас», «Ҳунарли киши асло хор бўлмас», «Устоз отадек улуғ», «Таълим берган устозингдан айрилма» сингари мақолларни ижод этганлар ва фарзандаларининг баркамол бўлиб улғайишини орзу қилганлар.

Буюк қомусий олим Абу Наср Фаробий касб-ҳунар тўғрисида илк фикрларини билдириб, қимматли маслаҳатлар берган, чунончи, таълим – сўз ва кўниқмалар мажмуи, тарбия эса амалий малакалардан иборат иш - ҳаракат эканлигини, муайян касб-ҳунарга берилган, у билан қизиққан кишилар шу касб- ҳунарнинг чинакам шайдоси бўлишини айтган. Бу мулоҳазалардан англашилиб турибдики, касб-ҳунар инсоният учун азалдан жуда зарур ҳаётий восита бўлиб келган.

Буюк қомусий олим сифатида барча ҳодисаларнинг моҳиятини илмий жиҳатдан очиб беришга ҳаракат қилган шарқ мутафаккирларидан бири - Абу Али Ибн Синодир. Унинг педагогик-психологик қараашлари илмий асосда курилган бўлиб, боланинг феъл-атвори ва тасаввурларини шакллантиришда умуминсоний ғоялар қўлланишини яратган ҳамда мураббий, ота-оналарга уни қаттиқ танжазосидан кўра, шахсий ибрат орқали вояга етказиш маъқуллигини кўрсатган. Мутафаккирнинг «Донишнома», «Рисолай ишқ», «Ўй хўжалиги», «Тиб қонунлари» асарлари мамлакатимиз халклари одоб- ахлоқ психологияси ва табобат оламида алоҳида ўрин тутади.

Мутафаккирнинг меҳнатсеварлик тарбияси борасидаги фикрлари ҳам диққатга сазовордир. Жумладан, у ҳар бир болани бирор ҳунарга ўргатмоқ шарт, дейди. Ёш йигит бирор ҳунарни ўрганса, уни ҳаётга татбиқ эта олса ва мустақил ҳунар туфай оилани таъминлайдиган бўлсагина, отаси уни уйлантириб қўймоғи лозим, деб хисоблайди. Ўспирин ҳунар эгаллаши билан

унда нафақат аҳлоқий ҳислар, балки характернинг иродавий хислатлари ҳам таркиб топа бошлайди. Ҳунар эгаллаш орқали ўспириналарда сабр-бардошлиқ, чидамлилик, меҳнатсеварлик, ишбилармонлик, тадбиркорлик, зукколик каби инсоний сифатлар шаклланади.

Ибн Сино ҳар бир инсоннинг мижозидан келиб чиқсан ҳолда унга алоҳида эътибор бериш кераклигини таъкидлаши туфайли жуда катта амалий иш қилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Унинг фикрича, ҳар бир инсон факат унга тегишли бўлган хусусиятларгагина эгадир, унга ўхшаган инсонлар камдан- кам бўлади.

Ҳозирги даврда ҳам алломанинг фалсафий - психологик қарашлари, ижтимоий ҳаётимизда ўз қимматини йўқотгани йўқ. Унинг тарбия ва мижоз хусусидаги фикрлари алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, шахслараро муносабатлар этикасига муносиб ҳисса бўлиб кўшилган. Олимнинг фалсафа, мантиқ, психология, сиёсий - ижтимоий фанлар бўйича бизга мерос қилиб қолдирган асарлари башарият учун дастуриламал сифатида хизмат қиласди. Бу борада

М.Г.Давлетшин ва К.Қ.Мамедовларнинг «Ибн Синонинг психологик қарашлари» (Тошкент Давлат Аграр Университети-2002 йил) рисолалари дикқатгасазовордир.

XI асрнинг буюк мутафаккири Юсуф Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» асарида инсон ва унинг ҳаётига оид қарашларини таҳлил қилган. У одамнинг Оллоҳ томонидан яратилганлигини ҳамда одамнинг дунёга келиши ва унинг келажакда қандай одам бўлиб вояга етиши аждоди ва келиб чиқишига, ҳаётда шуғулланаётган фаолиятига, атрофга нисбатан муносабатларига боғлиқлигини айтиб: «Кимнинг насли отадан бошлаб тоза бўлса, ундан элга яхшилик, кўп манфаатлар келади» деб ҳисоблайди.

Истеъдодли шоир, етук тарихчи, моҳир таржимон Муҳаммад Ризо Огаҳий ўзининг ижодий фаолиятида ўғил ва қизларнинг ақлий, ҳиссий ва жисмоний имкониятларини ғоят зийраклик билан кузатган ҳолда, уларнинг феъл-авторини тезроқ билиб олиш, салбий ва ижобий сифатларини осонроқ аниқлаш, ёқимсиз хатти-ҳаракатларини бартараф этиш мумкин, деган хulosага келади. Огоҳий ўз давридаги касб-ҳунар соҳалари, ҳалқ удум ва анъаналарига ўзининг қимматли фикрларини билдирган. У ҳалқ анъаналари ҳамда урф-одотлари тўғрисида изоҳлар берар экан, турли касб усталарининг инсон камолотидаги аҳамиятини бирма-бир таърифлаб беради.

XII- XVI асрларда яшаб ижод этгин мутафаккир алломалар Жалолиддин Румий, Абу Райхон Беруний, Мир Алишер Навоий, Хоразмий ва бошқаларнинг асарларида, қўлланмаларида, фалсафий-психологик мулоҳазаларида турли касбларга оид дурга тенг бўлган фикрлар талайгина.

XX асрнинг етук маърифатпарвари Абдулла Авлонийнинг 1913 йилда ёзилган “Туркий Гулистон ёҳуд ахлоқ” асарида бола тарбияси, унинг ижтимоий аҳамияти фалсафий-педагогик жиҳатдан тушунтириб берилган. Олим таълим ва тарбия жараёнида оила ва жамоатчиликнинг ўрни уларнинг ўзаро ҳамкорлигини улуглайди. Унинг талқинига қараганда, баркамол шахснинг кўп қиррали билимларга эга бўлиши, яхши бир касб-корнинг

сирларини эгаллаши кўп жиҳатдан ижтимоий мухит билан оиласвий шароитнинг уйғулугига боғлиқлигини таъкидлайди.

Шарқ мутафаккирларидан қолган қимматли маънавий бойликнинг ҳар бир сатрини очиб таҳлил қилганимизда уларнинг инсон камолоти, маънавияти ва меҳнатсеварлик хислатларирига, болалар ва ёшларни баркамол инсонлар қилиб шакллантириш ва касб-хунарга ўргатишга тааллуқли ибратли, қимматли мулоҳазалар олса бўлади. То ҳозиргача сақланиб келаётган қатор меъморий иншоотлар, буюк тарихий обидалар, халқ амалий санъати асарлари (нақошлиқ, ганжкорлик, меъморчилик) археологик изланишлар туфайли топилган хунармандчиллик буюмларибуларнинг барчаси буюк аждодларимизнинг касб-хунар ўргатишга, юксак истеъод ва қобилият соҳиби бўлишига оид бебаҳо материаллар қолдирганликларини мужассамлаштиради.

Халқимизда ажойиб бир одат бор: кишиларнинг бир-бири билан танишуви ҳол-аҳвол сўрашишдан, муомала маромидан бошланиб, касб-хунар, касб-корни аниқлаш истаги билан тугайди. Шу боисдан ҳар бир фуқаро «Дунёда қай аҳволда яшадим (ҳаёт ва фаолият изчиллиги), қандай ғаройиб ишларни (меҳнат маҳсулининг сифати, ўзининг мангуликка дахлдорлиги) амалга оширдим?». Ўз тақдиримдан (турмуш стратегияси ва тактикаси назарда тутилмоқда) хурсандманми? Олдимда турган вазифаларни (режалаштириш, назорат қилиш, баҳолаш, текшириш кабилар тасаввур этилади) амалга ошира олдимми, кўзлаган мақсадимга (мақсад кўзлаш, уни рўёбга чиқариш, омилкор воситалар танлаш ва татбиқ қилиш мажмуасига) эриша олдимми? Каби саволлар туғилиши ва муаммоли масалалар келиб чиқиши табиий ҳол. Шунинг учун шахсни (бўлғуси касб субъектини) ўрганиш чоғида унинг таржимаи ҳолига (биографиясига) жиддий эътибор бериш, у билан пухта танишиш, қандай жамоат ишларида қатнашганлигини (статус, мавқе, роль, ташкилотчилик қобилияти тўғрисида маълумот олиш) ва шу кунгача эгаллаб келган лавозимини (касбий лаёкати, унга яроқлилиги хусусиятларини) дикқат билан текшириш, у ёки бу амал курсисига лойиқлигини аниқлаш мақсадида унинг қобилиятларирига (касбий, умумий кўринишларига) оқилона баҳо бериш талаб қилинади. Шу ўринда етук руҳият мутахассиси Жалолиддин Румийнинг қўйидаги ибратомуз фикрларини келтиришни жоиз деб билдиқ. «Сен ҳамма нарсани унтишининг мумкин, ёлғиз бир нарсани - нечун дунёга келгансан, шуни унумасанг бас. Ўзингни арzon сотмагайсан, илло баҳойинг баланд». Ушбу жумлаларда тафаккур қилувчилар учун етарли маъно бор деб уйлаймиз.

Носир Хисравнинг қўйидаги тўртлиги илм хунар ўрганувчилар учун ибратлидир назаримизда:

КАСБ ПСИХОЛОГИЯСИННИГ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ Кузатиш методи

Аввало методлар ҳақида икки оғиз сўз. Метод сўзи - юононча *methodos* бўлиб тадқиқот, текшириш деган маънони беради. Назаримиздаюқоридагиларга яна йўл, усул сўзларини ҳам киритиш мумкин. Методлар

тадқиқот ишларида ҳам, билим беришда ҳам қўлланилади. Ушбу бобда билим бериш методлариҳақида эмас, балки фан учун, унинг ривожланиши учунзарур бўлган маълумотларни тўплашдагиқўлланиладиган тадқиқот методалари ҳақида сўз боради.

Психология фанининг эмпирик (амалий методлари туркумидан муҳим ўрин эгаллаган диагностик хусусиятли методларидан бири - кузатиш методидир. Мазкур метод фанимизнинг энг қадимги тадқиқот воситаси бўлиб ҳисобланиб, узоқ ўтмиш замонидан то ҳозирги давргача илмий изланувчиларнинг асосий текширув қуролларидан бири бўлиб, кенг кўламда фойдаланиб келинмоқда. Лекин бугунги кунда унинг обьекти, кўлами янада кенгайди, мураккаб психологик жараёнлар, ҳолатлар, ҳодисалар, кечинмалар, фаолият ва муомала хусусиятлари ўрганиш имконияти туғилди, сифат ҳамда мазмун жиҳатидан катта ўзгаришлар юзага келди.

Кузатишнинг технологияси такомиллашди, унинг янги шакллари, воситалари, усуслари пайдо бўлди, холисоналик (объективлик) даражаси ортди, ишончлилигини ифодаловчи мезонлар, ўлчовлар яратилди. Бунинг натижасида кузатиш психология фанининг универсал тадқиқот методлари қаторига кириб, унинг барча соҳаларида қўлланилмоқда, айниқса, татбиқий имкониятининг юксаклиги, статистик ҳисоблашга берилувчанлиги хусусияти билан бошқа методлардан ажралиб туради. Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқкан ҳолда унинг ёритилмай қолиб кетган жиҳатлари, таркиблари, ёрдамчи жабҳалари юзасидан мулоҳаза юритамиз.

Кузатиш методининг технологияси қуидагилардан ташкил топади:

- воқелик (атроф - муҳит, инсон шахси)ни кузатиш оқимини муайян қисмларга, йўналишларга ажратиш (немисча - лотинча «квантификациялаш», яъни зарур, биринча даражали жиҳатларини саралаш);

- кузатишнинг кўлами (ҳажми), хусусияти ва ўзига хослигини аниқлаш, яъни унинг нималарга қаратилганини белгилаб олиш;

- кузатиш жараёнида барча ҳолат, ҳодиса, аломат ва ташки қиёфа, қўринишнинг ўзига хослигини қайд қилиш (уларни ёзма нутқда ифодалаш, яъни французча - лотинча «фиксациялаш»);

- кузатиш давомида тўпланган омиллар, маълумотлар, натижаларни математик статистик методлар ёрдами билан ҳисоблаб чиқиш ва миқдорий таҳлил яқунлари бўйича психологик сифат талқинини амалга ошириш.

Психологик кузатиш олиб боришдан кўзланган мақсад мана булардан иборат:

- кузатилувчи вазият, ҳолат ва обьектни мақсадга мувофиқ танлаш, унинг оқилона эканлигига ишонч ҳосил қилиш;

- кузатишнинг дастурини ишлаб чиқиш, уни амалиётга татбиқ қилиш, схематик ифодаланишни яратиш, йифилган натижаларни чизма асосида акс эттириш.

Кузатишнинг обьекти ва предмети қуидаги тузилишга эга:

- кузатишнинг обьекти - инсон, гурух, жама шахслараро муносабатлар, эмоционал - ҳиссий кечинмалар, ҳайвонот олами, шахснинг фаолияти ижодиёти, муомаласи кабиларни ўрганишдан иборатдир.

- кузатишнинг предмети - инсоннинг хилма-хил ҳолати, жараёни, ҳаракатининг кучи, жадаллиги узлуксизлиги, динамикаси, ўзига хослиги, унинг ҳамкорликдаги ҳаракати, ундаги онглилик, онгсизлик, онгости ҳолатларининг кечиши, фаолият ва муомала кабиларни экстериоризациялашдан ташкил топгандир.

- амалий ва гностик ҳолатлар; нутқ актлари: маъноси, мазмуни, моҳияти, йўналиши, частотаси, ритмикаси, темпи, амплитудаси, давомийлиги, интенсивлиги, экспрессивлиги, унинг лексикаси, грамматикаси, фонетикаси, лингвистик қурилиши ва бошқалар;

- новербал нутқ ифодасиси: мимика, пантомимш ва вокал мимикаси (музиқа маъносини тана аъзолари орқали ифодалаш);

- вегетатив реакцияларнинг кўриниши: рангни қизариши, оқариши, терлаш, нафас олишнинг тезлашуви, секинлашуви ва қийинлашуви.

Кузатишнинг босқичма – босқичлилиги, тадрижийлиги (иерархияси) таркиблари қуидагилардан ташкил топади:

- кузатишнинг мақсади, вазифалари, дастури, қайдномаси: бунда умумий талабларга риоя қилиш, яхлит қайд қилиш, кундалик, техника воситалари (фактик ҳолатлар), натижаларнинг таҳлили, талқини ва ғояларни илгари сурини.

Кузатишни ифодалаш услублари: тажрибаларда тўплланган маълумотларни аломат, белги ва символика орқали акс эттириш (пиктограмма, чизги, жадвал, анаграмма) ва турли шакл, хусусиятли баённомалар, қайдномалар юзага келтириш.

Психология фанида кузатишнинг қуидаги турларидан фойдаланиш мумкин: изчил, эпизодли, дала шароитли, лабораториявий-сунъий, табиий, хронологияли, даврий, бир мартали кабилар.

Инсоннинг меҳнат фаолиятини кузатишда қуидаги воситаларни қўллаш мақсадга мувофиқ:

- Ф.Гилбертнинг “Иш куни фотографияси” методикаси (расмларда ифодаланган ишчининг ҳаракатини кузатиш, кўздан кечириш орқали уларни таҳлил қилиш (саъи- ҳаракатлар бўйича тизим вужудга келтириш, улардаги ўзгаришларга биноан муайян кетма-кетликда жойлаштириш);

- А.К.Гостевнинг хронокартаси (икки ёки уч марта ярим соатдан сменада ва сменадан кейин текширув ўтказиш);

- талабаларда дарс бошида, ўртасида ва охирида ёки бошқа вазиятларда:

ёрдамчи юмуш билан шуғулланиш ҳолати, дам олиш, уйқу ва шу кабилар. Кузатиш методининг бир неча хил шакллари мавжуд бўлиб, вазифаларига қараб уларнинг ҳар биридан фойдаланиш мумкин: аралашиб яширин кузатиш, кузатилувчининг психологик портретини яратиш, аралашиб ошкора кузатиш (ўсмирларда юқори натижалар беради), хулқ-атвор портретини таҳлил қилиш ва ҳаказо.

Кузатилган объектни қайд қилишнинг турлари ва воситалари мавжуддир: кундаликлар, фото, видео, киноаппаратларнинг маҳсуллари, воқеликнинг мусаввир томонидан фактик ифодаланиши, таъкидловчи, таъбирловчи, умумлаштирувчи хусусиятлари мажмуаси.

Кузатиш натижаларини умумлаштиришда маълумотлар миқдор ва сифат жиҳатидан таҳлил қилинади, тажриба якунлари бўйича ғоялар, умумлашмалар, хоссалар, қонуниятлар, механизмлар, ҳолатларнинг илмий психологик талқини амалга оширилади.

Кузатиш якунида тўпланган маълумотлар илмий ҳисобот сифатида муайян қоидаларга асосланган ҳолда қуидаги тартибда жойлаштирилади: кириш, методикаларнинг таснифи, натижаларнинг босқичма-босқич таҳлили, уларнинг муҳокамаси, изланишларнинг хотимаси ва хulosалари, амалий хусусиятга эга бўлган тавсиялар, кўрсатмалар берилиши, фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати ва ниҳоят иловалар (ҳар бир қисм ўзига хос якунланган, тугалланган маъно англашиб лозим).

Кузатиш методи ёрдами билан ҳатто низоли (конфликтли) вазиятларни кузатиш ҳам мумкин. Низоли вазиятлар турли-туман бўлишидан қатъий назар кузатиш жараёнида ушбу ҳолатларга эътибор бериш зарур: низонинг моҳиятига кириш, низонинг кучайиши ва унинг ташқи ва ички омиллари, низони пасайтиришга қаратилган таъсир ўтказувчи воситалардан фойдаланганлик, низо ечимининг топилиши, низоли вазият бартараф қилингандан кейинги психологик ҳолатнинг таснифи.

Кузатиш жараёнида Р.Бейлзанинг интеракция методикасини (баҳс, мунозара жараёнида ўзаро таъсир ўтказиши имкониятини аниқлаш учун) қўллаш ижобий натижалар беради:

- умумий муаммо моҳиятига гуруҳ аъзоларини йўналтириш;
- гуруҳ аъзолари томонидан муаммони ечиш йўлларини баҳолаш;
- баҳс (мунозара, дискуссия) жараёнини назорат қилиш;
- умумий фикрга келиш учун гурухий қарор қабул қилиш;
- муаммо ечимиға эришишдаги гуруҳ аъзоларининг бирдамлиги ва ҳамжиҳатлиги.

Кузатиш якунлари бўйича умумпсихологик хulosалар чиқариш, миллий, этнопсихологик, ҳудудий хусусиятларни қатъий равишда шарҳлаш, ёш даврлари, жинсий хусусиятларига тааллуқли мулоҳазалар билдириш-психологик билимларнинг бойишига олиб келади. Тажрибаларда, кузатишларда тўпланган материаллар қийматини ошириш учун вужудга келган барча омилларни психологик таҳлил қилиш, статистик методлардан унумли фойдаланиш зарур, тики бу мезонлар маълумотларнинг илмийлик даражасини юксалтиришга хизмат қилсин.

Кузатиши натижаларини миқдорий таҳлил қилишда статистик методларни қуидаги тартибда қўллаш лозим:

- олинган натижаларни фоизлар бўйича ҳисоблаб чиқиш;
- тўпланган маълумотларнинг ўртача арифметик қийматини топиш;
- сон қаторидаги ўртача квадрат оғишни ҳисоблаш (сигма);
- сон қаторидаги миқдорлар тарқоқлигини аниқлаш (дисперсия);
- омиллар ўртасидаги муайян муносабатлар мавжудлигини (корреляцион) таҳлил қилиш;
- маълумотлар, методикалар ишончлилик даражасини аниқлаш учун Стыодент мезонидан фойдаланиш лозим.

Тест методи

Илмий психологик манбаларда қайд қилинишига кўра, интеллект-лотинча сўздан олинган бўлиб, у одатда ақл-идрок, англаш, тушуниш, фаҳмлаш деган маънони англатади. Бизнингча, интеллект шахснинг муайян даражада мустаҳкам, барқарор ақлий қобилияtlари мажмуаси тузилишидан иборатdir. Ўз даврида АҚШлик психолог Ф.Фример интеллект олтита таркибдан иборат, деган гояни илга суради ва уларни қуидагича тартибда жойлашувини кўрсатиб ўтади:

- сонли операцияларига нисбатан қобилияtlилик;
- луғат бойлиги кўлами;
- геометрик шакллар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқли томонларини ажратишига нисбатан уқувчанлик;
- шахс нутқининг тезлиги ёки суръати;
- шахснинг фикрлашга, муроҳаза юритишига нисбатан қобилияtlилиги;
- хотиранинг маҳсулдорлиги ёки ноёб хислатлилиги.

Яна бир салоҳиятли психолог Л.Тёрстоун умумий интеллектнинг турли жабҳаларини тадқиқ қилиб, уларни умумлаштириб «бирламчи ақлий потенциялар» деб атайди. Муаллиф етти хилдаги потенциялар ўзаро фарқланишини таъқидлаб ўтади:

- инсоннинг ҳисоблаш қобилияти кўрсаткичи;
- оғзаки сўзни ихчам ифодалашининг кўрсаткичи, нутқ ёрдами билан тез ўқиши ҳадисини эгаллаганлиги;
- оғзаки маълумотларни тўла идрок қилиш ёки идрок қилинган сўзларни тушуниш, англаш;
- фазовий операцияларни амалга ошириш имконияти ёки шахснинг чамалаш қобилияти (уқувчанлиги);
- хотиранинг мустаҳкамлиги ёки унинг барқарорлиги;
- фикрлашга, мунозара юритишига қобилияtlилик;
- шахс идрок қилишининг тезлиги ёки унинг суръати.

Француз психологи Т.Рибо идрок кўламиning кенгайиши, билимларнинг кўпайиши, диққатни бир вақтнинг ўзида бир неча объектга қаратса олиш – инсон интеллекти тараққиётига олиб келади ва у уч босқичдан иборат

бўлиши мумкин эканлигини таъкидлайди:

- шахс имитацияси ёки унинг ташқи тақлиди,
- инсон идентификацияси (ўқувчининг билимларини ўзига сингдириш жараёни, унинг шахсий фазилатлари ва хусусиятларини ўзлаштириб бориш ва бошқалар),
- рефлексия (инсон ўзини - ўзи англаш ҳамда бўлғуси фаолиятни амалга ошириш, муайян режалар тузиш, уларни мақсадга мувофиқ ҳаёт ва фаолиятга татбиқ этиш имкониятлари туғилиши кабилар).

Ш.Бюлер интеллектуал тараққиёт қуидаги босқичлардан иборат бўлиши шарт деб ҳисоблайди:

- синкетизм (тушунчаларни бир - биридан ажрата олмаслик ҳолати);
- агглютинизм (мактаб ёшига яқин болаларда фантазиянинг кучайиши, вақтни ноадекват, нотўғри идрок қилиш, ҳар бир образларни муайян бўлакларига биноан бир умумиятга яхлитлаш, бирлаштириш);
- ҳаёлот (ижодий ҳаёл) ёрдамида инсон ўзи туғилиб ўсган Ватанига бирон - бир жиҳатдан ёрдам бериши;
- реалия (реализм, яъни атроф мухитдаги нарса ва ҳодисаларга нисбатан яққол тузилмани яратиш, турмуш тажрибаларига мумкин қадар яқинлашиб келишдан иборат фикрлашнинг кўриниши сингари).

Жаҳон психологлари тўплаган илмий материалларни умумлаштириб интеллект муаммосини тадқиқ килишда диққат - эътиборни қуидаги омилларга қаратиш лозим деб ҳисоблаймиз:

- интеллектнинг ёш давр хусусиятларига боғлиқлиги;
- жинс хусусиятига ва фарзанд дунёга келиш тартибига алоқадорлиги;
- миллат, этнос, элат ва халққа тааллуқлилиги ;
- оиласинг ижтимоий - иқтисодий статуси билан уйғунлашуви;
- ота - оналарнинг маълумотлилиги, ижтимоий келиб чиқиши;
- биологик шартланган шахс фазилатлари, сифатлари, хислатлари қанчалик роль ўйнаши ва ҳоказолар.

Узлуксиз равища ўтказилган изланишлар натижасида психология фанида бир қатор илмий назариялар (концепциялар) вужудга келдики, уларни ҳар қайсиси интеллект муаммосини ўзига хос тарзда тушунтиришга ва талқин қилишга олиб келади:

- муаммо ечими услуби ва стратегияси;
- интеллектуал операциялар тизими ёқитузилмаси;
- вазиятларга нисбатан алоҳида ёндашишнинг самарадорлиги ёки маҳсулдорлиги (маънавий, миқдорий ва мантикий жабҳалар), унинг функционал томонлари, йўналишлари;
- алоҳида, яккаҳол ёндашиш, билиш жараёнининг шахсдан фаолликни тақозо этиш хусусияти, ҳолати;
- когнитив услуг шаклланиши имконияти бошқалар.

Шахсий кузатишларимизга қараганда, интеллект тараққиёти мана бундай омиллар билан узвий боғлиқ эканлиги кўзга яққол ташланади:

- билиш, ўқиши мотивларининг англашилган ҳамда юксак регулятив даражаларининг мавжудлиги, барқарорлиги, пухталиги;

- янгиликни қидириш, муаммо ечимини топиш, муайян воситалар танлаш ҳамда тадқиқий ижодий фаоллик намоён бўлиши;
- мустақил ечишларга эришиш эҳтимоллик даражасининг юксаклиги;
- илгарилаб кетиб ечиш имконининг мавжудлиги ва «айтиб бериш», луқма ташлаш жараёнида эркинлик, қўрқинч ҳиссининг йўқлиги;
- юксак нафосат ва дид тимсоли ҳамда намунасини яратишга нисбатан қобилиятлилик, уларни баҳолаш ва ўлчаш функциясининг туғилиши, унинг бошқарувчанлиги.

Инсониятнинг тарихий ривожланиш жараёнида интеллект деб аталмиш феноменни ўрганиш борасида кўпгина ишлар қилинган. Шулардан бири интеллектни ўрганиш тестлариридир. Кўпгина мумтоз тестлар шахснинг интеллект даражасини аниқлашда муҳим роль ўйнаб келмоқда. Булар қаторига Стенфорд-Бинэ шкаласини келтириб ўтиш мумкин. Стенфорд-Бинэ шкаласи қизиқарли топшириқ ва масалалардан тузилган бўлиб, текширилувчиларнинг ёшига қараб тақсимлангандир. Биз қуйида ана шу интеллект тест сўровномаларидан намуналар келтирамиз ва уларни шарҳлаб беришга ҳаракат қиласиз.

I. 4 ёшли болалар учун (ҳар бир вазифани бажариш вақти 2 ой):

- ҳар хил узунлиқда кесилган шакллар ва нарсаларни таққослаш;
- турли типдаги шакллар ўртасидаги фарқларни аниқлаш;
- 4та танга пулни санаб чиқиш;
- квадрат чиз ва уни изоҳлаб, тушунтир;
- берилган саволларга тўғри, аниқ ва тушунарлиқилиб жавоб қайтариш талаб этилади,
- ташқаридан ёрдам бериш ман қилинади;
- тўртта рақамни тўғри ва тескари санаш, тақрорлаш талаб қилинади.

II. 9 ёшли болалар учун (бажариш муддати 2 ой давомида):

- бугунги кун, ҳафта, ой, йил номларини айтиб чиқиш, тушунтириш;
- 5та жисм ёки предметни гурухларга ажратиш (белгисига қараб);
- хариддан кейин қайтим берилишини изоҳлаш;
- 4та рақамни тескарисига тақрорлаш;
- берилган 3 та сўздан гап тузиш (бала, дарё, копток);
- учта ҳар хил сўзга қофия танлаш;
- маълумки, ҳар қандай психологияк тестнинг диагностик аҳамияти унинг бир қанча умумий талабларни қониқтиришга боғлиқдир, жумладан, стандартлаштириш, ишончлилиқ, валидлик. Ана шу талабларга суянган ҳолда Стенфорд – Бинэ шкаласини ҳам таҳлил қилиб чиқамиз.

Ушбу шкала тадқиқотчилар учун ҳам ҳар томонлама яхши, қулай ва ихчам қилиб тайёрланган. У барча учун тушунарли бўлган кўрсатмага ва миқдорий жиҳатдан натижаларни ишлаб чиқиш, ҳисоблаш ишланмасига эга. Тестларнинг ҳар бирида уни ўтказиш йўллари, вақтнинг тақсимланиши, текширилувчиларга бериладиган оғзаки кўрсатма ва тегишли кўрсатмалар, саволларни изоҳлаш усуслари батафсил айтиб ўтилган. Стенфорд-Бинэ тести катталар учун ҳамда унча ёши юқори бўлмаган синалувчилар учун ишончлидир. Лекин болалик давридан тортиб то ўспиринлик ёшигача

ўзгариб боради. Масалан, икки ярим ёшдан беш ёшгача ишончлилик коэффициентлари 0,33 (140-149 балл бўлганлиги учун)дан 0,91 (60-69 балл йиққанлар учун)гача; 6 ёшдан 13 ёшгача бўлган болалар ва ўқувчиларда ишончлилик коэффициентлари 0,91 (140-149 гача балл тўплаганлиги учун)дан 0,98 (60-69 балл олганлиги учун)гача ўзгариб туради. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, Стенфорд-Бинэ тестига киритилган ҳар бир савол, топшириқ тестнинг олдиндан белгиланган мақсадни очишига йўналтирилган бўлиб, пировард натижада мазкур саволлар олдиндан кўзланган мақсадни дарҳол аниқлаб бера олади.

Инсон интеллектуал тараққиётидаги тезкорлик, кутилмаганлик ҳодисалари нафақат моддий негиз хоссалари билан изоҳланади, балки идрок майдонининг пайдо бўлиши, “сунъий” тизимнинг вужудга келиши, фазовий алоқалар, биологик ва психологияк имкониятлардан тўлароқ фойдаланиш эвазига моддий асоснинг иккиласувчи “табиий” ва “сунъий” манбалар бош омил эканлигини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Энди синалавчиларнинг интеллектуал тараққиётига таъсир қилувчи ижобий ва салбий омиллар туркуми тўғрисида маълумот бериб ўтамиш:

- билим масканларида замонавий техника воситаларининг мавжудлиги;
- турли хилдаги тўғарак, секция, билим уйлари фаолият кўрсатиши ва унда зарур шароитларнинг яратилганлиги;
- оила муҳитида яратилган моддий ва маънавий шарт-шароитлар ҳамда шахсларни руҳан рағбатлантириш йўлга қўйилганлиги;
- шахслар билан ўзаро мулоқот ўрнатишнинг узлуксизлиги ва оиласда шахслараро илиқ психологик муҳитнинг ҳукм суриши;
- турли телевизион баҳслар, зукколик, ижодкорлик, тезкорлик бўйича мусобақалар уюштирилиши ва уларда қатнашиш имконияти яратилганлиги;
- ортиқча информацион ва хабарлар кўламини камайтириш (масалан, автомат ўйинлар, видеолар);
- заарарли одатлар ва қиликлар билан шуғулланмаслик муаммосининг қўйилиши, унинг ечими (ичиш, чекиш ва бошқалар);
- болалар ва ўқувчиларни рўзғор ишлари билан банд қилиб қўйишилик ва оила муҳитида меҳнатнинг шахслараро оқилона тақсимланганлиги;
- хозирги даврда айрим касбларнинг нуфузи камайиб кетаётганлиги туфайли ўқувчилар ва талабалар ўртасида ўқув мотивларига кучли таъсир ўтказаётганлиги;
- коллеж ва олий ўқув юртларида таълим-тарбия тизимини янгича, янги педагогик технологиялар асосида тубдан қуриш зарурияти мавжудлиги;
- ўғил ва қизларда ватанпарварлик ва миллий ифтихор туйғулари барқарорлигини таъминлаш ва уларни шакллантиришнинг энг қулай йўлларини излаб топиш, лоқайдликнинг олдини олиш,
- ўқувчилар ва талабалар ўртасида борлиққа, жамиятга, шахслараро муносабатга, исрофгарчиликка, фидойиликка нисбатан қарашларни кескин ўзгартириш масалалари вужудга келмоқда.

Бизнингча, юқорида баъзи бир қусурли ҳолатларнинг олдини олиш учун интеллектуал тестлар моҳиятига миллий ва умумбашарий фазилатлар

тұғрисидаги ғояларни сингдириш юқори натижалар беради.

Биография (таржимаи ҳол) методи

Инсон психикасини-рухиятини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёти, фаолияти, ижодиёти тұғрисида оғзаки ва ёзма маълумотлар одамларнинг таржимаи ҳоли, кундаликлари, хатлари, эсдаликлари мухим аҳамиятига эга.

Шу билан бирга ўзгалар томонидан түпланган таржимаи ҳолга алоқадор материаллар: эсдаликлар, хатлар, расмлар, тавсифлар, магнитофон овозлари, фотоловхалар, хужжатли фильмлар, видеокамера тасвири, тақризлар, танбехлар ҳам ўрганилаётган шахсни тұлароқ тасаввур этишга хизмат қиласы. Ҳатто шифокорнинг касаллик тарихи хужжати ҳам боланинг туғилганидан, ҳам то бошланғич маълумот олгунича давр орлиғида саломатлық даражаси қандай бўлганлиги тұғрисидаги омиллар билан танишиш имконини берадиган материал ҳисобланади.

Таржимаи ҳол методи инсон психикасини сухбат ва тажриба методлари воситасида ўрганиб бўлмайдиган жиҳатларини очища өрдам беради. Мазкур метод орқали, масалан, ижодий хаёл билан боғлик жараёнлар: мусиқа, нафосат, тасвирий санъат, техник ижодиётнинг нозик турлари ва шахснинг маънавият, қадрият, қобилият, иқтидор, истеъдод, салоҳият каби фазилатлари кузатилади. Инсон онгининг намоён бўлиши, ривожланиши, ўзига хос индивидуал ва ижтимоий хусусиятлари атоқли шахслар билдирган мулоҳазаларида, асарларида ўз ифодасини топади. Алломалар тұғрисидаги маълумотлар замондошлари, издошлари, сафдошларининг таърифу - тавсифлари орқали авлоддан - авлодга ўтади. Худди шу ижтимоий узлуксизлик натижасида аждодлар билан авлодлар ўртасида ворислик ҳодисаси ижтимоий психологик воқелик вужудга келади ва ижтимоий тарихий тараққиётнинг гүйғунлигини таъминлайди.

Анкета методи

Умумий психологияда кенг қўлланиладиган методлардан бири бўлиб, унда одамларнинг психологик хусусиятлари нарса ва ҳодисаларга нисбатан муносабатлари ўрганилади.

Анкета одатта 3 хил бўлиб, биринчи хилида англашилган мотивларни аниқлашга мўлжалланган саволлардан иборат бўлади, иккинчи хилида эса фақат биттагина жавоб танлаш шарти билан ҳар бир саволга бир нечтадан тайёр жавоблар ҳам берилади. Учинчи хил анкетада синалевчига ҳавола қилинганда камидан тўрт- беш тўғри жавоблари баллар ёрдамида баҳоланади. Анкета методидан одамларнинг лаёқатларини муайян соҳага қизиқишлари қобилияtlарини, ўзига, тенгдошларига катта ва кичикларига муносабатларини аниқлаш мақсадида фойдаланилади. Анкета орқали шахсларнинг характер хислатлари, хулқ-атворларини текшириш, сиртдан туриб баҳолаш мумкин.

Тарқатилган анкеталар йиғиб олиниб, электрон қисоблаш машиналари дастурига мувоғиқлаштириб атрофлича амалий хulosалар чиқарилади. Анкета методи инсон психикасининг айрим томонларини ўрганиш учун бой материал түплаш имконини беради, лекин унда олинадиганмаълумотлар доимо холисона хусусиятга эга бўлавермайди. Бунга йўл қўймаслик учун анкета ичидаги назорат вазифасини бажарувчи тўғри ва қарши саволларни пухта ишлаб чиқариш керак.

Қўйида анкета варакасидан намуна келтириб ўтамиз.

1. Курсингизда энг юқори обрўга эга бўлган талаба қайси?
2. Сизнингча, курсдошларингиз ичидан ким меҳр, ҳис-туйғусини уйғота олади?

3. Ўқиши билан боғлиқ муаммолар юзасидан сиз кимга мурожаат қилишни хоҳлар эдингиз?

4. Шахсий кечинмаларингиз ҳақида сиз ким билан фикр алмашишни истар эдингиз?

5. Ўртоқларингиз ичидан кимни уйингизга меҳмонга астойдил таклиф қила оласиз?

6. Курсдошларингиз ичидақим билан машғулотларга биргаликда тайёрланишни ёқтирасиз?

7. Қайси курсдошингиз билан сұхбатлашишни асло ёқтирмайсиз?

Социометрия методи.

Бу тадқиқот методига АҚШлик Джон Мореноасос солган бўлиб, кичик (бирламчи) гурух аъзолари ўрганишида эмоционал, ҳиссий муносабатларни бевосита ўрганиш ва даражасини ўлчашда қўлланилади. Мазкурметод ёрдамида муайян гуруҳдаги ҳарбир аъзонинг ўзаро муносабатларини аниқлаш учун унинг фаолиятидаким билан иштирок этиши сўралади. Олингана маълумотлар матрица, график, схема, жадвал, диаграммашаклида ифодаланади. Улардага микдор кўрсаткичларигуруҳдаги одамларнинг шахслараро муносабатларимазмунни юзасидан маълум бир хулоса қиласи. Бироқмаълумотлар гурухий муносабатларнинг ташқиқ ўринишини акс

эттиради холос. Уни такомиллаштириш мақсадида ҳозирги вақтда психолог олимлар Я.Л. Коломинский ва И.П. Волков томонидан социометрияниң кичик гуруҳлар психологиясига мослаб ўзгартирилган варианtlари, ўринишлари ишлаб чиқилганки, улар орқали шахсларнинг бир-бирини танлаши мотивларини аниқлаш мумкин. Айниқса социометрияниң Я.Л. Коломинский ишлаб чиқкан ўзгартирилган варианти болалар жамоасидаги шахслараро муносабатлар тўғрисида тўла ахборот беришга ёрдам беради.

Одатда ўқувчилардан қўйидагича саволларга жавоб бериш талаб қилинади: «Сен саёҳатга ким билан бирга боришни хоҳлайсан?», «Машғулотларга ким билан бирга тайёрланишни истайсан?», «Ким билан қўшни бўлиб яшашни ёқтирасан?» синалувчи ҳар учта жавобдан биттасини «энг маъқул» деб танлаши лозим. Унга аввал, ҳаммадан кўра кўпроқ ким билан

бирга бўлишни хоҳласанг, ўшанинг фамилиясини ёз», «агар сен истаган шахс тўғри келмаса, яна ким билан бирга бўлишни истасанг, шунинг фамилиясини ёз», «айтилган шартларга биноан учинчи шахснинг фамилиясини ёз» деб уқтириш мақсадга мувофиқ.

Гурухий табақаланишни қўрсатиш учун социограмма тўртта «майдон»га ажратилади. Кизлар доирача билан, ўғил болалар эса учбурчаклар билан белгиланади. Доирача ва учбурчаклар сони фамилиялар сонига тўғри келади. Гурух аъзоларининг ўзаро муносабатлари доирача ва учбурчаклар стрелкалар билан боғланганида ўз ифодасини топади. Энг кўп муносабатга эга бўлган синаувчи доиранинг марказидан ўрин олади. У гурух аъзоларининг энг ёқимтойи ҳисобланади. Шахслар билан алоқа ўрнатмаган синаувчи доиранинг энг четидан жой олади. Оралиқдаги «майдон»ларга ўртacha ва ундан камроқ танланган текширилувчилар жойлаштирилади. Шу йўл билан биринчидан шахсларапо муносабатнинг даражаси ва қўлами аниқланади, иккинчидан қизлар билан ўғил болалар ўртасидаги қўрсаткичлар таққосланади. Натижаларига қараб гурухдаги муносабатлар ва уларнинг ўзига хослиги, психологик механизмлари, барқарорлиги, пухталиги, ўзаро бир-бирини тақозоэтувчанлиги ҳақида хуросалар чиқарилади. Шу билан бирга назарий ва методологик аҳамиятга молик ғоялар, қонуниятлар илгари сурилади, амалий қўрсатмалар берилади, аниқ тавсиялар билдирилади, мавзунинг тадқиқот истиқболи тўғрисида мулоҳазалар юритилади.

Фаолият маҳсулини таҳлил қилиш методи.

Бу метод психологияда инсон хотираси, тафаккури, қобилияти ва хаёлининг хусусиятларини аниқлаш мақсадида кенг қўлланилади. Одам чизган расмлар, ясаган ўйинчоқлар, моделлар, тўқиган нарсалар, тиккан қўғирчоқлар, тўқиб, сўзлаб берилган ҳикоялар, техник конструкциялар схемасини тушуниш кабиларни таҳлил қилиш орқали уларнинг мантиқий хотираси, тафаккури, бадиий ва адабий қобилияти, ижодий хаёли, техник ижоди юзасидан материаллар тўплаш мумкин. Мазкур методда ижод маҳсулини яратган жисмоний шахс бевосита иштирок этмайди. Текширилувчи билан текширувчи ўртасида мулоқот ўрнатиш учун шахснинг психикаси тўғрисида сиртдан муайян ҳукм ва хуросалар чиқарилади. Текширувчи (ўқитувчи, мураббий, психолог) эксперт тариқасида шахслар ижодиётiga баҳо беради, бунда меҳнат маҳсулининг шакли, мазмуни, сифати, оригиналлиги, ҳажми, хусусияти билан кескин тафовут қилиши назарда тутилади. Ижодий фаолият маҳсулларини таҳлил қилиш орқали ҳар хил ёшдаги ва касбдаги одамларнинг психик хусусиятлари тўғрисида маълумотлар тўплаш мумкин.

Фаолият маҳсулотларини ўрганиш инсон руҳиятини ўрганиш методлари ичида ўзига хос ўринни ташкил этади. Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, инсон руҳиятини ўрганиш юқорида баён қилинган методлардан ташқари яна айrim қўшимча методлардан хам фойдаланилади. Эътироф этиш

жоизки, қўлланилаётган ҳар бир методнинг ўзига хос ижобий, афзал томонлари билан биргаликда қийин ва салбий томонлари ҳам мавжуд. Шу боис конкрет шахс руҳиятини ўрганиш вақтида якка методлар натижалари билан кифояланиб қолиш мумкин эмас. Руҳиятни текширишда атрофилик, динамиклик, объективлик, текширувчининг ёш хусусиятларини инобатга олиш ва бошқа тамойилларга суюниш даркор.

Шундагина шахс ҳакида батафсил маълумотларга эга бўлишимиз мумкин.

Ҳар қандай ёғочдан санъат асарини яратиб бўлмайди. Пифагор.

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Немов Р.С. Психология. В 2-х кн. –Кн. 1. –М., 2003.
2. Психология. Учебник. Под. Ред. А.Крылова. –М.,1998.
3. Фозиев Э.Г. Умумий психология. Тошкент. 2002.1-2 китоб.
4. «Психология». Под ред. А.А. Крылова, -М., 1998
5. Немов Р.С. «Психология». -Кн.1. - М., 1998
6. Каримова В. М. Аудиторияда баҳс-мунозарали дарсларни ташкил этишнинг психологик техникаси.- Т., 2000
7. Б.Зиёмухаммедов., Ш.Абдуллаева. Педагогика. Дарслик. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти. Т., 2000, 130 б.
8. Хўжаев Л, Хакимова М., Хошимова М. Педагогика. Дарслик. ТДИУ. 2007.
9. Каримова В.М., Акрамова Ф., Абдуллаева Р. Педагогика.Психология. Ўкув қулланма. ТДИУ. 2007.